

Zvonimir Glavaš

SEMANTIČKE ULOGE U SUVREMENIM LINGVISTIČKIM TEORIJAMA

Sažetak

Rad se bavi konceptom semantičkih uloga, donoseći (kronološki) pregled njihovog poimanja, položaja i funkcioniranja u nekoliko različitih lingvističkih teorija; od padežne gramatike Charlesa Fillmorea, preko lokalističke gramatike Johna Andersona, gramatike uloge i referencije Roberta Van Valina pa do kognitivne gramatike Ronalda Langackera. Pregledom se nastoji istaknuti značaj semantičkih uloga u okvirima funkcionalnih pristupa gramatičkom opisu, ukazati na konstante i razlike, pojedine zanimljive primjere, potaknuti razmišljanje o toj problematici te omogućiti lakše, jezgrovito i koncizno upoznavanje sa semantičkim ulogama na primjerima nekoliko reprezentativnih teorija.

Ključne riječi: semantičke uloge, tematske uloge, funkcionalni pristupi, C. Fillmore, J. Anderson, R. Van Valin, R. Langacker

Uvod

Suvremene lingvističke teorije, osobito od početaka generativne gramatike pa nadalje, uglavnom su pokazivale nastojanje prebacivanja težišta svog opisa s tradicionalnog opisivanja površinskih struktura često složenim i za svaki pojedinačni jezik u određenoj mjeri različitim pojmovnim aparatom prema opisu koji bi težio što većem stupnju shematičnosti i univerzalnosti, podrazumijevajući nerijetko i potragu za dubinskim kategorijama, te tako (na različite načine) postigao napredak u omjeru složenosti pojmovnog aparata i njegove opisne moći. Značajan primjer kategorije koja se u lingvističkim opisima pojavila na tragu tog nastojanja jest i kategorija semantičkih uloga, odnosno tematskih uloga, θ -uloga ili kategorija dubinskih padeža, ovisno o teoriji u čijim se okvirima ona pojavljuje. Već sama raširenost pojavnih oblika te kategorije u različitim lingvističkim teorijama unazad gotovo pola stoljeća svjedoči o značaju i uporabljivosti koncepta semantičkih uloga, osobito u okvirima funkcionalnih pristupa, u kojima semantičke uloge predstavljaju nezaobilazan pojam pojavljujući se kao jedan od temelja proučavanja odnosa semantike i sintakse.

Ovaj rad nastojat će dati jezgroviti pregled pojave koncepta semantičkih uloga, njihova funkcioniranja u različitim lingvističkim teorijama koje pripadaju funkcionalnim pristupima te stalnostima i promjenama koje su doživjele uporabom u tim teorijama. Radu pritom neće biti namjera u potpunosti iscrpiti navedenu tematiku temeljitim i sveobuhvatnim pregledom, budući da tako opsežan zadatak ne odgovara zadanim prostornim ograničenjima i kontekstu, već će se pribjeći ograničavanju pogleda i obrade te davanju selektivnog pregleda koji će se usredotočiti na nekoliko reprezentativnih teorija. Mnogo toga zanimljivog i važnog o semantičkim ulogama tako će zasigurno biti ispušteno, no za vjerovati je kako to neće umanjiti ilustrativnost rada te kako će analiza položaja semantičkih uloga u okvirima odabranih teorija, a radi se prije svega o teoriji dubinskih padeža Charlesa Fillmorea, lokalističkoj teoriji Johna Andersona, gramatici uloge i referencije Roberta Van Valina te kognitivnoj gramatici Ronalda Langackera, uspjeti istaknuti bitna stalna obilježja semantičkih uloga, promjene funkcije koje su doživjele u različitim teoretskim okvirima te, konačno, da će poslužiti kao temeljitije pregledno pojašnjenje pojma semantičkih uloga onima koji se s njima tek počinju susretati.

Počeci promatranja semantičkih uloga

Koncept semantičkih uloga¹ pojavljuje se po prvi put u suvremenoj lingvistici sredinom šezdesetih godina dvadesetog stoljeća. Od tada se, kako piše Barry Blake (2004: 62), u nizu lingvističkih teorija uočava i tvrdi kako su semantički odnosi koje nose pojedine nominalne skupine i glagoli o kojima ovise u svim prirodnim jezicima svodivi na stalan, univerzalan i brojem ograničen skup kategorija, koje predstavljaju semantičke uloge. Vremenski kontekst pojave koncepta semantičkih uloga ne treba čuditi, s obzirom na to da prvi radovi koji se njima bave nastaju u okvirima generativne gramatike, i to u razdoblju kada među pristalicama generativne gramatike vlada povećano zanimanje upravo za semantiku, na prijelazu iz razdoblja tzv. standardne teorije u standardnu proširenu, odnosno uoči „raskola“ između generativnih i interpretativnih semantičara². Osvrćući se na to razdoblje, Branimir Belaj (2011: 490) navodi kako se o semantičkim (tj. tematskim) ulogama prvi put progovara u disertaciji Jeffreya Grubera naslovljenoj *Studies in Lexical Relations* (1965), a prvi pokušaj njihova uklapanja u gramatičku teoriju predstavlja rad *Semantic Interpretation in Generative Grammar* Raya Jackendoffa (1972). Ipak, od svih pionirskih radova na tom području daleko je najutjecajniji rad *The Case for Case* Charlesa Fillmorea (kao disertacija napisan 1967., prvi put objavljen 1968.), koji predstavlja

¹ Naziv „semantičke uloge“ za središnji pojam ovog rada najviše se kao generički naziv ustalio u funkcionalnim pristupima, stoga će ga prihvatiti i ovaj rad. Osim toga, ustaljeni su još i nazivi „tematske uloge“, prema temi kao jednoj od središnjih uloga, odnosno „ θ -uloge“, prema grč. slovu theta koje odgovara početku engleske riječi *theme* (tema). Ti nazivi pojavljuju se i u generativnoj gramatici, označavajući bitno drukčije kategorije. Konačno, sinonimičan pojam semantičkim ulogama predstavljali bi i „dubinski padeži“, no taj je naziv ostao uporabno ograničen, javljajući se samo kod C. Fillmorea

² vidjeti Belaj, 2011: 485 i Belaj, Tanacković Faletar, 2012: 51

osnovu njegove *padežne gramatike*, odnosno *teorije dubinskih padeža*. Upravo je Fillmoreova teorija, pozicionirana izvan korpusa generativne gramatike, postigla velike odjeke u lingvistici te postala najzaslužnija za načelno određenje, ukorijenjenje i rasprostranjenost koncepta semantičkih uloga u funkcionalnim pristupima gramatičkom opisu, te se stoga upravo nju nerijetko uzima kao ishodišnu točku.

I ovaj rad započet će svoje detaljnije razmatranje semantičkih uloga Fillmorevom padežnom gramatikom, no zanimljivo je prije toga napomenuti kako prva pojava sličnog koncepta uopće u povijesti nije zasluga ni Grubera, ni Fillmorea, već je stoljećima starija. Naime, indijski gramatičar Panini između 600. i 300. godine prije Krista napisao je svoju čuvenu gramatiku sanskrta nazvanu *Ashtadhyayi* (u prijevodu *Osmoknjižje*), u kojoj u opis uvodi kategoriju nazvanu *karaka*. Iako je Paninieva gramatika odavna poznata, cijenjena i proučavana na Zapadu, Blake (2004: 63) navodi kako *karaka*-uloge nisu bile te sudbine, budući da su komparativna proučavanja Paninia uglavnom s druge strane imala latinski ili starogrčki jezik, u čijoj gramatičarskoj tradiciji slične kategorije nisu zabilježene. *Karaka*-uloge semantičke su relacije između glagola kao „glave“ rečenice te ovisnih imenskih riječi, pri čemu se svaka od tih imenskih riječi može odrediti jednom od šest *karaka*. Blake (isto) navodi imena tih uloga i njihove najčešće prijevode, a to su: *kartr* – Agens, *karman* – Objekt, *karana* – Sredstvo, *sampradana* – Cilj, *apadana* – Izvor te *adhikarana* – Mjesto. Vrlo je zanimljivo primijetiti kako Panini *karaka*-uloge povezuje i s „površinskim“ padežima sanskrta, pa su tako pojedinim ulogama pridruženi i klasični padeži kojima se prototipno morfološki ostvaruju, što bi, koristeći latinske ekvivalente padeža radi bolje razumljivosti, izgledalo ovako: *kartr* se prototipno ostvaruje nominativom, *karman* akuzativom, *karana* instrumentalom, *sampradana* dativom, *apadana* ablativom te *adhikarana* lokativom. Goran Tanacković Faletar (2009: 12) napominje kako veza između pojedinih *karaka*-uloga i morfoloških padeža ipak nije tako jednostavna i jednoznačna, već ju je potrebno prikazati nešto složenijim modelima. Isti autor upozorava i kako je značajno primijetiti da Paninieva gramatika donosi i popis pravila kojima su određeni skupovi glagola ili pojedinačni glagoli koji uz sebe uvijek vežu određene *karaka*-uloge, što je gotovo identično Fillmoreovom konceptu padežnih okvira. Bez previše rezerve, dakle, moguće je tvrditi kako *karaka*-uloge predstavljaju iznimnu anticipaciju onoga što će se u suvremenim lingvističkim teorijama pojaviti kao „idejna revolucija“ više od dva tisućljeća kasnije.

Teorija dubinskih padeža

No premda su *karaka*-uloge intrigantna činjenica u povijesti lingvistike i još jedan dokaz toga kako su posve nove ideje uvijek vrlo rijetke ili nepostojeće, nesumnjivo za široku prihvaćenost koncepta semantičkih uloga u suvremenoj lingvistici nije bio značajan Panini, već radovi ranije spomenutih lingvista, s posebnim naglaskom na Charlesa Fillmorea.

Već spomenuta Fillmoreova teorija dubinskih padeža počiva na tvrdnji kako se površinske morfološke i sintaktičke strukture svih, pa i tipološki najrazličitijih jezika izvode iz dubinskih, „skrivenih“ semantičkih kategorija, a ne iz sintaktičkih primiti-

va kako tvrde postavke generativne gramatike. Te dubinske semantičke kategorije, koje Fillmore naziva *dubinskim padežima*, trebale su osigurati univerzalnost jezičnog opisa, budući da predstavljaju skup „univerzalnih koncepata koje ljudi posjeduju o temeljnim odnosima koji vladaju u izvanjezičnom svijetu, tj. *ulogama* koje pojedini sudionici u radnjama, događajima, stanjima itd. imaju (npr. tko je što uradio, što je urađeno, komu je urađeno i sl.)“ (Belaj, 2011: 490) Fillmoreovim riječima:

„The case notions comprise a set of universal, presumably innate, concepts which identify certain types of judgments human beings are capable of making about the events that are going on around them, judgments about such matters as who did it, who it happened to, and what got changed.“ (Fillmore, 2003: 46)

To određenje gotovo će bez ikakvih značajnijih promjena preuzimati i ostali lingvisti rabeći koncept semantičkih uloga³, mijenjajući pritom njihov broj, odnose i raspodjelu. Ipak, nitko neće preuzeti njegov naziv „dubinski padeži“, koji je ocijenjen kao neprikladan i potencijalno zbunjujuć (v. Tanacković Faletar, 2009: 16). Fillmore u početku izdvaja i određuje sljedeće semantičke uloge:

*Agens*⁴ (*A*) – uobičajeno označava živu osobu percipiranu kao pokretača glagolske radnje (npr. Marko je upalio svjetlo.)

Instrumental (*I*) – uobičajeno označava neživu silu ili predmet uključen u glagolsku radnju ili stanje (npr. Razbio sam kamenom prozor.)

Dativ (*D*) – uobičajeno označava živo biće zahvaćeno glagolskom radnjom ili stanjem (npr. Stjepana je pogodila lopta.)

Faktiv (*F*) – uobičajeno označava predmet ili biće proizašlo iz glagolske radnje ili stanja, ili pak shvaćeno kao dio značenja glagola (Napisao sam ti pismo.)

Lokativ (*L*) – uobičajeno označava mjesto ili prostornu orijentaciju glagolske radnje ili stanja (npr. Sjedili smo dugo u gostionici.)

Objektiv (*O*) – semantički najneutralniji padež; padež bilo čega predstavljenog imenicom čija se uloga u glagolskoj radnji ili stanju prepoznaje semantičkom interpretacijom samog glagola.⁵ (npr. Marija je otvorila vrata.)

Odmah ispod popisa tih padeža, Fillmore (2003: 46) dodaje opasku kako će „dodatni padeži sasvim sigurno biti potrebni“ te kako će „prijedloge za moguća do-

³ Tanacković Faletar (2009: 15) navodi sljedeći izbor autora i djela u kojima se donose različiti popisi semantičkih uloga: Halliday 1967-8, Chafe 1970, Longacre 1976, Dik 1978, Cook 1979, Van Valin, LaPolla 1997

⁴ Fillmoreove semantičke uloge, odnosno dubinski padeži, uobičajeno se označavaju velikim početnim slovima kako bi se, u slučajevima gdje je to sporno, razlikovali od istoimenih površinskih, morfoloških padeža. Tako će se stoga označavati i u ovom radu, a taj će princip označavanja biti protegnut i na druge semantičke uloge, kako bi se zabuna izbjegla gdje god je to moguće.

⁵ Ova Fillmoreova definicija, kao što je vidljivo, poprilično je složena i teško razumljiva. Semantička uloga objekta jednostavnije se može razumjeti kao ona koja označava neživi entitet zahvaćen radnjom

davanja ovoj listi navesti u nastavku“, uviđajući odmah kako njegov popis nije sveobuhvatan ni konačan.

Značajnije izmjene popisa dubinskih padeža napravio je već u svom članku *Some Problems for Case Grammar* (1971), gdje umjesto dosadašnjih šest navodi čak devet dubinskih padeža, a to su: *Agens*, *Doživljavač (Experiencer)*, *Instrument*, *Objekt*, *Izvor*, *Cilj*, *Mjesto*, *Vrijeme* i *Put*. Iako promjena izgleda opsežnije, riječ je zapravo o tome da su prijašnjem popisu dodane uloge Izvora, Cilja, Puta i Vremena, Dativu je promijenjen naziv u Doživljavača, a s popisa je uklonjen Faktitiv. Zanimljivo je da se Fillmore time odlučio dodatno nijansirati prvenstveno mjesne aspekte značenja, dok je ostala područja ostavio pokrivena prilično shematičnim ulogama.

Kao što je već spomenuto, Fillmore (2003: 48) vezano za svoje dubinske padeže razvija i koncept padežnog okvira, koji predstavlja pravila što reguliraju koji se padeži mogu kombinirati s kojim glagolima, obvezno ili fakultativno. Osim toga, opisuju i pravila nastanka rečenice po kojima se jezgra rečenice uvijek sastoji od modalnosti i propozicije ($S \Rightarrow M + P$), pri čemu je propozicija sastavljena od glagola i dubinskog padeža. No budući da je ovaj rad usredotočen isključivo na pregled semantičkih uloga u različitim teorijama, zadržat će se tek na spomenu tih aspekata teorije dubinskih padeža. Konačno, značajna novost u Fillmoreovoj teoriji izravno povezana sa semantičkim ulogama jest i to što je ona, kako opaža Belaj (2011: 491), jedna od prvih istaknula mogućnost uspostavljanja hijerarhijskih ljestvica semantičkih uloga s obzirom na pridruživanje sintaktičkim kategorijama, u ovom slučaju s obzirom na kategoriju subjekta. Takve hijerarhijske ljestvice nasljedovat će se u većini kasnijih funkcionalnih pristupa, a Fillmoreouva ljestvica opisana je na sljedeći način:

„In general the ‘unmarked’ subject choice seems to follow the following rule: If there is an A, it becomes the subject; otherwise, if there is an I, it becomes the subject; otherwise, the subject is the O.“ (Fillmore, 2003: 55)

Taj se odnos drukčije može prikazati i ovako: $A > D > I > O$.

Unatoč značajnim zapažanjima koja su svoje mjesto našla u brojnim kasnijim teorijama, Fillmoreova teorija imala je i svoje primjetne nedostatke. Na neke od njih upozorava i Blake (2004: 93) u svom razmatranju, druge je pak moguće uočiti usporedbom s kasnijim teorijama. Za početak, neovisno o popisu semantičkih uloga, moguće je reći kako je teorija dubinskih padeža u usporedbi s drugim, „konkurentskim“ teorijama ostala suviše apstraktna, bez preciznijih pravila koja detaljnije objašnjavaju procese što ih načelno opisuju. Ta nedecidiranost može se primijetiti i glede popisa dubinskih padeža – neke upečatljivije semantičke uloge koje se javljaju u svim teorijama (npr. *Agens* ili *Instrument*) navedene su nesporno i kao dubinski padeži, no već s nekim drugima situacija i nije tako jasna – npr. s *Objektom*, koji je svojevrsan spoj uloga *Pacijensa* (kao *trpitelja radnje*) i *Teme* (kao *neutralne, nulte uloge*) u drugim teorijama. Pojedina su značenjska polja tako vrlo pažljivo nijansirana ili se čak dubinski padeži i preklapaju (već je spomenuto polje mjesnih značenja), dok na drugim područjima nijansiranost izostaje ili se pak ukazuju i „rupe“. Primjerice, u rečenicama:

- (1) Karla je lupila šakom o stol.
- (2) Karla je shvaćala što je htio reći.
- (3) Autom sam srušio prometni znak.
- (4) Jadao sam ti se o tom prometnom znaku.

jasno je uočljiva prilična razlika između podcrtanih riječi koja se ne odražava u ulogama što im ih dodjeljuje Fillmoreova teorija. Naime, i u (1) i u (2) podcrтана je riječ Agens, premda bi se u danas konvencionalnim podjelama uloga te dvije riječi označile kao Agens u (1) i Doživljavač u (2), kako bi se naglasila semantička razlika između voljnog pokretanja radnje i proživljavanja određenog kognitivnog procesa. Također, i u (3) i u (4) podcrтана bi riječ po Fillmoreu bila Objekt, premda bi se u danas šire prihvaćenim podjelama uloga te riječi označile kao Pacijens u (3) te Tema u (4), kako bi se razdvojilo trpljenje radnje čija je posljedica određena promjena te neutralan položaj koji karakterizira Temu.

Dodatan je problem po tom pitanju i ograničenje koje je Fillmoreova teorija postavila glede raspodjela uloga, koje nalaže da se ista uloga ne može javiti dvaput u rečenici i da isti član rečenice ne može nositi dvije različite semantičke uloge. Prva je stavka razumljiva, uz iznimku koordinacije i nizanja koji se mogu shvatiti kao spojevi više rečenica, kao u primjerima:

- (5) Ivan i Petar jeli su ručak. < Ivan je jeo ručak. Petar je jeo ručak.

(6) U sobi se nalaze police, stol i ormari. < U sobi se nalaze police. U sobi se nalazi stol. U sobi se nalaze ormari.

No druga stavka ponešto je problematičnija, budući da je, u nedostatku veće nijansiranosti semantičkih uloga, doista moguće naići na primjere u kojima je po-jedini rečenični član istovremeno nositelj dviju semantičkih uloga. Npr. u rečenici:

- (7) Ivan si je iščaošio gležanj.

u kojoj je „Ivan“ prema Fillmoreovom popisu dubinskih padeža i Agens, i Doživljavač/Dativ. Ili pak u rečenici:

- (8) Lupio je knjigom po stolu.

u kojoj „knjiga“ istovremeno predstavlja i Instrument i Objekt, a stol i Objekt i Cilj (ili neko drugo od mjesnih značenja). Takvih je primjera doista mnogo, a čvrsti kriteriji za rješavanje dvojbi ne postoje, pa kad se tome dodaju i ranije spomenute „rupe“, nejasna razgraničenost i neujednačena nijansiranost, postaje jasno kako je Fillmoreov popis valjalo ili proširiti novim semantičkim ulogama, ili ih drukčije rasporediti. No bez obzira na to, teorija dubinskih padeža ostala je zapamćena kao izuzetno značajna točka razvoja prije svega u odnosu na funkcionalne pristupe, ali je ostavila velik utisak i na srodne kategorije u generativnoj gramatici.

Smanjivanje broja uloga i lokalistička teorija

U nizu sličnih opisa koji su nastajali na tragu Fillmoreove padežne gramatike, preuzimajući uglavnom sve njegove ključne semantičke uloge, a zatim proširujući popis s još nekim ulogama koje su se vremenom ustalile kao standardne, jedna teorija privlači svojom zanimljivošću jer je krenula drugim putem, nastojeći veću efikasnost opisa postići smanjivanjem, a ne povećavanjem opisnog aparata. Riječ je naime o lokalističkoj teoriji Johna Andersona, koja je također dala važan doprinos razvoju promatranja semantičkih uloga, premda je ostala razmjerno slabo poznata u usporedbi s drugima, budući da je taj doprinos bio prilično slabo nasljedovan. Osnove Andersenove lokalističke teorije glavninom su određene njegovim knjigama *The Grammar of Case* (1971) i *On Case Grammar* (1977), u kojima uspostavlja skup padežnih odnosa sačinjen od samo četiri člana. U njegovim ranijim radovima i prvoj knjizi (1971) to su *Nominativ, Lokativ, Ergativ i Ablativ*, dok je kasnije (1977) naziv prvog zamijenjen pa popis čine *Apsolutiv, Lokativ, Ergativ i Ablativ*. Nominativ, odnosno Apsolutiv, predstavljao bi u takvoj podjeli najneutralniju semantičku ulogu (nalik onome što se konvencionalno određuje kao Tema), Ergativ bi označavao pokretača glagolske radnje (dakle odgovarao bi onome što se konvencionalno određuje Agensom, ali i Instrumentu i sl. ulogama), dok bi Lokativ i Ablativ imali njima konvencionalno odgovarajuća mjesna značenja.

Imajući na umu Fillmoreovih šest, pa zatim i devet dubinskih padeža, te otprilike sličan broj semantičkih uloga u ostalim njemu bliskim teorijama, nije neobično postaviti pitanje, koje postavlja i Tanacković Faletar (2009: 17), kako Anderson velik broj mogućih uloga može obuhvatiti s takva četiri univerzalna odnosa. Odgovor nudi Blake (2004: 81), analizirajući tri načina kojima se to postiže, a to su (1) lokalizam, (2) interpretacija padežnih odnosa prema sintagmatskim kontrastima te (3) višestruko dodjeljivanje padežnih odnosa.

Lokalizam bi podrazumijevao interpretaciju prema kojoj padeži kao općenita gramatička kategorija nastaju širenjem prostornih značenja na apstraktnije domene. Primjerice, u rečenicama:

(9) Ivan ima knjigu.

(10) Predavao je engleski trećem razredu.

podcrtani članovi bili bi označeni padežnom oznakom Lokativa, budući da bi posjedovatelj i primatelj/doživljivač metaforički bili shvaćeni kao lokacije; objekt (knjiga, znanje engleskog) bi se smatrao lociranim u domeni njihove posvojnosti/spoznajne djelatnosti.

Anderson nije jedini koji mjesnim odnosima pridaje svojevrsan arhetipski značaj, a jasno je i kako se postavljanjem takvog opisa broj padeža doista može smanjiti, no ostaje problem vrlo velike fleksibilnosti interpretacije koja izmiče mogućnosti čvršćeg određivanja.

Načelo *sintagmatskog kontrasta* podrazumijeva pak interpretaciju uloga s obzirom na sintagmatski kontekst u kojem se nalaze. Tako Blake (2004: 81) navodi

kako će se Apsolutiv i Lokativ tumačiti kao cilj u ergativnim i ablativnim kontekstima. Primjerice, u rečenicama:

(11) Prut se slomio.

(12) Učitelj je slomio prut.

podcrtana riječ u oba je slučaja Apsolutiv. No samo u (8), gdje je u sintagmatskom kontekstu prisutan i Ergativ, podcrtana riječ je i Cilj radnje (a Cilj se pak, ponovno prostorno-metaforički, tumači i kao Pacijens). Slično je i s rečenicama:

(13) Živim u Osijeku.

(14) Vozili smo se od Zagreba do Osijeka.

u kojima je podcrtana riječ u oba slučaja označena Lokativom, no u slučaju (10), gdje uz Lokativ imamo i Ablativ, Lokativ stoji kao Cilj radnje, dok u (9) bez Ablativa u sintagmatskom kontekstu predstavlja Mjesto.

Konačno, *višestruko dodjeljivanje padežnih odnosa* strategija je čija je „zabrana“ već uočena u ovom radu kao nedostatak Fillmoreove teorije, a upravo njezinom uporabom Anderson je nastojao kompenzirati nedostatke ograničavanja svojih padeža na malen broj. Tanacković Faletar (2009: 17) primjećuje da takvo proširivanje inventara zapravo od svakog uporabljenog padeža čini snop semantičkih uloga čije mogućnosti različitog kombiniranja otvaraju onda i širok spektar mogućih značenja. Primjerice, u rečenicama:

(15) Zнала je to.

(16) Zagrizla je to.

subjektu „ona“ moguće je pridružiti u oba slučaja ulogu Ergativa. Ipak, samo u (11) on može biti označen i kao Lokativ, s obzirom na načelo lokalizma, te je tako po prisutnosti ili odsutnosti tog dodatnog padežnog odnosa moguće razlikovati subjekt s ulogom Agensa i subjekt s ulogom Doživljavača. To je, dakako, tek najjednostavniji primjer primjene ovog načina kompenzacije malog broja padeža, no dovoljno je ilustrativan za shvaćanje osnovnog načela djelovanja.

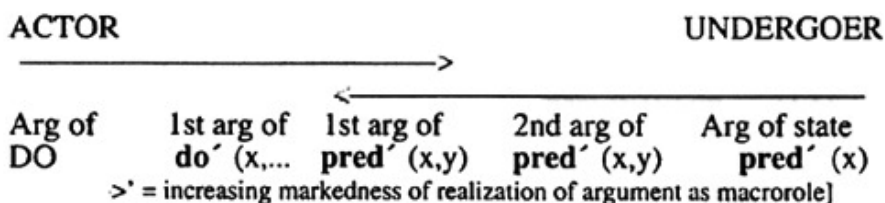
Konačno, vrlo je zanimljiva Andersenova teza, koju spominje i Blake (2004: 83), kako gramatika svih jezika u samoj svojoj srži funkcionira prema ergativno-apsolutivnom principu, pogotovo ako tu tezu promatramo u povezanosti s teorijom koja će se predstaviti u sljedećem poglavlju. No unatoč intrigantnosti svojih postavki, Andersen, kao što je već spomenuto, nije imao mnogo nasljedovatelja, a njegova je teorija doživjela i brojne kritike. Neke od njih uputio je sam Fillmore (1971), upozoravajući kako je mnogo toga kod Andersena nejasno određeno i proizvoljno, podložno subjektivnim interpretacijama, te kako on istovremeno pokušava istim oznakama obilježiti i „objektivna“ svojstva argumenata, i ona „subjektivna“, ovisna o perspektivi. No bez obzira na realno utemeljene kritike i slabu prihvaćenost, za lokalističku se teoriju ne može reći kako na daljnji razvoj promišljanja o semantičkim ulogama nije imala nikakav utjecaj.

Gramatika uloge i referencije

Sljedeća značajna teorija u kojoj semantičke uloge zauzimaju važnu poziciju, ali koja donosi i bitne pomake u njihovu poimanju, jest tzv. gramatika uloge i referencije. Riječ je o pravcu funkcionalnih lingvističkih pristupa kojeg je najvećim dijelom desetljećima oblikovao lingvistički rad Roberta Van Valina, a paradigmatičko mu djelo predstavlja knjiga Van Valina i Randya LaPolle *Syntax. Structure, Meaning and Function* (1997). Belaj (2011: 503) ističe kako je za gramatiku uloge i referencije značajno reći da predstavlja, kao i ostali funkcionalni pristupi, negaciju derivacijskog pristupa gramatici i sintaktocentrizmu, te jezične strukture smatra produktom interakcije sintaktičkih, semantičkih i pragmatičkih čimbenika, pri čemu je uloga onih sintaktičkih „podređena“ drugim dvjema skupinama. Veza tih različitih sastavnica, veza forme i značenja, u gramatici uloge i referencije ne smatra se imanentnom konstrukciji, kako je to slučaj u konstrukcijskim gramatikama, nego se uspostavlja preko pravila povezivanja. Upravo pri povezivanju tih različitih razina značajne su u okvirima ove gramatike semantičke uloge, budući da se preko njihovih hijerarhija semantičko-pragmatičke relacije pridružuju gramatičkim.

Novost u gramatici uloge i referencije glede semantičkih uloga jest to što ih ona, kako navodi Van Valin (2000: 61), promatra i na razini specifičnih uloga kao što su tradicionalni Agens, Pacijens, Tema, Doživljivač i sl., ali i na općenitijoj razini na kojoj se prepoznaju *semantičke makrouloge*, koje čine *opći vršitelj* (eng. *actor*) i *opći trpitelj* (eng. *undergoer*). Semantičke makrouloge pojam su uveden još u Van Valinovim radovima sedamdesetih godina i kao takav nemaju svoju paralelu u drugim usporedno nastalim teorijama (naravno, neke kasnije teorije preuzimale su taj koncept). Opći vršitelj i opći trpitelj tako se nazivaju jer u sebi „sažimaju“ niz specifičnih semantičkih uloga koje se pak sve mogu odrediti kao *Agensu-nalik* ili *Pacijensu-nalik*, već ovisno o svojoj logičkoj strukturi. Hijerarhiju semantičkih uloga na relaciji opći vršitelj-opći trpitelj Van Valin (2000: 62) pojednostavljeno prikazuje ovako:

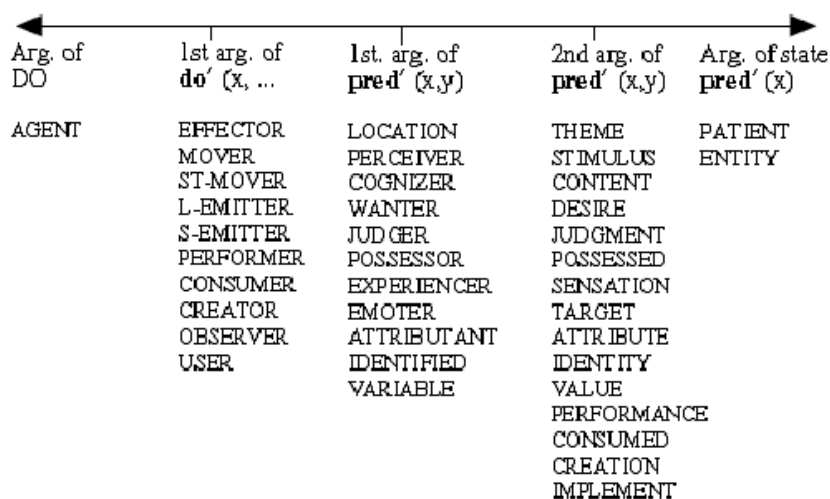
Figure The Actor-Undergoer Hierarchy

Slika 1: *Hijerarhijska ljestvica opći vršitelj-opći trpitelj*

Ovisno o glagolu i njegovom pozicioniranju na prikazanoj hijerarhiji ostvaruju se različite prototipne ili manje prototipne semantičke uloge i njihovo povezivanje sa sintaktičkim funkcijama u rečenici. Tako primjerice Van Valin i LaPolla (1997:

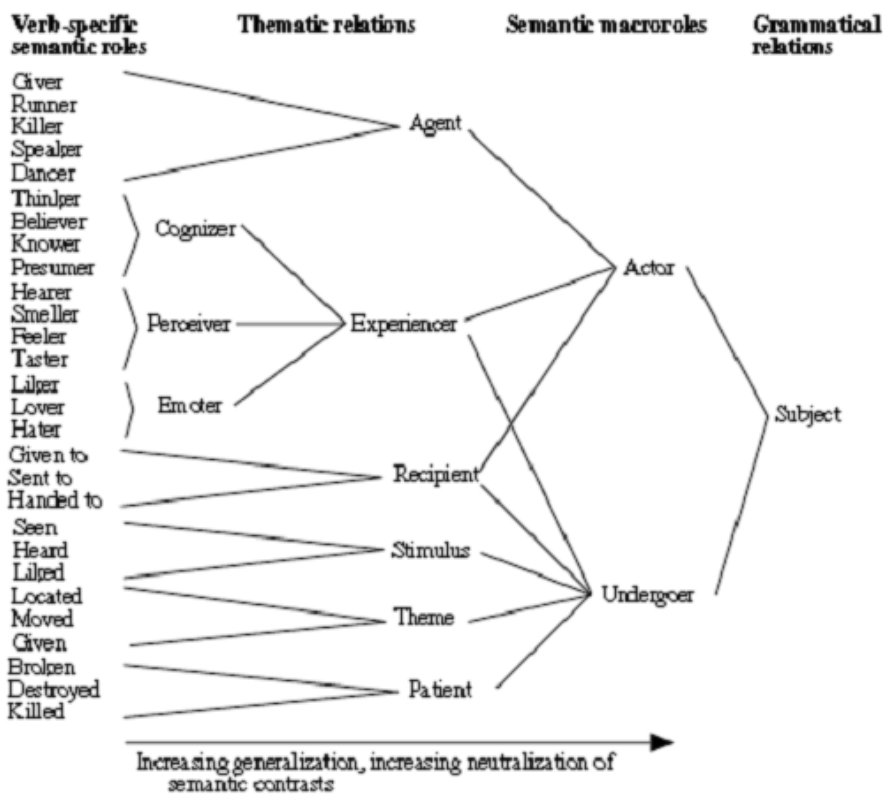
141) navode kako je u prototipnoj engleskoj rečenici prototipni opći vršitelj obično subjekt, dok je jednako tako opći trpitelj izravni objekt. Taj prototipni opći vršitelj s određenim je skupom glagola Agens (npr. Oswald je ubio Kennedyja), s drugim pak glagolima Doživljavač (npr. Marko gleda utakmicu), s trećima Posljedovatelj (npr. Hrvoje ima premalo vremena) itd. Opći je trpitelj pak s nekim glagolima Pacijens (npr. Štunuo me nogom), s drugima Tema (npr. Dogovarali smo se o poslu), s trećima Recipijent (npr. Uručena joj je nagrada.) itd. Popisu kao češće i tradicionalnije uloge dodaje još i Mjesto, Cilj, Izvor, Put, Benefaktiv (npr. Marija je kupila knjigu Eriku) i Sadržaj. Naravno, vrijedi imati na umu da se, kao i kod ostalih teorija, semantičke uloge ne odražavaju u površinskoj strukturi uvijek prototipnim sintaktičkim sredstvima.

Osim ovih najčešćih uloga, velik je broj drugih, specifičnijih, koji se pridružuju gore opisanom hijerarhijskom kontinuumu, pa Van Valin (2005: 58) to prikazuje i ovako:

Slika 2: Hijerarhijska ljestvica opći vršitelj-opći trpitelj sa specifičnim ulogama

Kao što je iz gornje slike vidljivo, baš kao što je moguće poopćiti tradicionalne semantičke uloge na razinu općeg trpitelja i općeg vršitelja, moguće ih je odrediti i kao vrlo glagolski specifične, tako da s obzirom na to zauzimaju i specifično, nijansirane mjesto na hijerarhijskom kontinuumu, ali se svejedno mogu povezati sa svojim prototipom i reducirati na njega. Odnos glagolski vrlo specifičnih semantičkih uloga, tradicionalnijih, općenitijih semantičkih uloga i posve općenitih, općih makrouloga korisno ilustrira i ovaj Van Valinov (2005: 54) prikaz:

Slika 3: *Kontinuum od glagolsko specifičnih semantičkih uloga do gramatičkih relacija*

Takvo postavljanje stvari odražava doista slojevito promišljanje semantičkih uloga u Van Valinovoj gramatici uloge i referencije koje omogućuje bogatu nijansiranost i razgranatost, ali i općenitost i jezgrovitost; visoku specifičnost ili visoku shematičnost, već ovisno o potrebi u kojoj se za semantičkim ulogama poseže. Nije stoga neobično da, iako je „tradicionalni“ popis semantičkih uloga koji se implicitno provlači kroz čitav ovaj rad nesumnjivo dominantan u većini teorija, čak i specifičnije Van Valinove popise semantičkih uloga na umu imaju gotovo svi lingvisti funkcionalnih pristupa.

Semantičke uloge u kognitivnoj gramatici

Naposljetku, pozornost će se usmjeriti i na značaj i položaj semantičkih uloga u još jednom suvremenom funkcionalnom pristupu, kognitivnoj gramatici Ronald Langackera. Taj lingvistički pristup sa svojim je razvojem započeo još polovicom sedamdesetih godina ranijim Langackerovim radovima, premda mu je paradigmat-

sko djelo Langackerova dvosveščana knjiga *Foundations of Cognitive Grammar* (1987, 1991). Budući da se za kognitivnu gramatiku može reći kako u širem smislu pripada konstrukcijskim gramatikama (vidjeti Belaj, Tanacković Faletar, 2012: 76), što znači da polazi od konstrukcije kao polazišne sintaktičko-semantičke jedinice, pri čemu u semantičkoj komponenti podrazumijeva uključene pragmatična i diskursno-funkcionalna obilježja, te stoga ne proučava semantiku, pragmatiku i sintaksu kao odvojene cjeline i način na koji njihovi primitivi grade konstrukcije, kao što je to slučaj u tradicijskom funkcionalizmu, semantičke uloge ne mogu u kognitivnoj gramatici svoju važnost potvrđivati sudjelujući u opisu pridruživanja semantičko-pragmatičkih relacija gramatičkim, kao kod Van Valina. Ipak, i u kognitivnoj se gramatici one prihvaćaju kao važan koncept te se učestalo koriste kada je potrebno ostvariti „opipljiviji konceptualni unos“ u odnosu na, primjerice, apstraktnije pojmove trajektora i orijentira. Langacker (2008: 355) ih smatra osobito značajnima pri konceptualizaciji jednog od arhetipskih konceptualnosemantičkih scenarija, lanca događanja/lanca prijenosa energije. U konceptualizaciji takvih scenarija, ili scenarija događaja druge vrste, kao arhetipske uloge ističe *Agens*, *Pacijens*, *Instrument*, *Doživljivača*, *Pokretača* te *Nultu ulogu*. No popis uloga tu se, kao i u drugim teorijama, ne iscrpljuje, nego ostaje otvoren te svojim sastavom i raspodjelom uvelike ovisi upravo o konceptualnim modelima koje se opisuje.

Zanimljiva je u tom razmatranju i Langackerova opaska kako svaka površinska rečenica odražava asimetričnost uloga; ona je uvijek odraz primjene ili Agensu-orijentirane ili Pacijensu-orijentirane strategije kodiranja (točnije bi zapravo tu bilo govoriti o općem vršitelju i trpitelju), a odabir naglašene strane u toj asimetriji uvijek je ovisan o potrebi isticanja (topikalizacije), što je još jedna teza u prilog neodvojivosti semantike i pragmatike.

Ilustrativna je po tom pitanju razlika između rečenica:

(17) Pas je ugrizao Marka.

(18) Marko je ugrizen od psa.

Naime, u primjeru (14) jasno se očituje odmak od neutralnog govora upravo zbog kršenja hijerarhijske ljestvice semantičkih uloga sudionika u glagolskom procesu, budući da je uz prisutnog Agensa rečenica kodirana Pacijensu-orijentirano. To doduše ipak nije posve neuobičajeno, upravo zbog druge važne hijerarhijske ljestvice – ljestvice empatije, i iz nje proizašle potrebe topikalizacije ljudskog Pacijensa.

Konačno, važno je napomenuti kako Langacker (1987: 233) ipak smatra da semantičke uloge nisu posve univerzalna pojava budući da postoje rečenice koje ne znače nikakav lanac događaja, nikakav protok energije ili pak kakav drugi scenarij pogodan za prikazivanje semantičkim ulogama. Osim toga, semantičke se uloge ne mogu dodijeliti ni svim mogućim vrstama riječi koje u pojedinoj rečenici mogu imati središnju ulogu, stoga su uporabno ograničenije nego što su to isticale teorije koje su se prvenstveno na njih fokusirale. Kao daleko univerzalnije koncepte Langacker ističe već spominjane trajektor i orijentir – konceptualno istaknuti i pozadinski lik; lik prvog i lik drugog plana – a temelj te univerzalnosti izravno je ukorijenjen u način funkcioniranja ljudske percepcije te verificiran od strane psihologije i neuroznanosti.

No koncept semantičkih uloga, dakako, nije isključen trajektorom i orijentir, već se radi o kompatibilno uporabljivim konceptima koji se u kognitivnoj gramatici usporedno koriste. Primjerice, dodjela semantičkih uloga u kanonskom, prototipnom modelu događaja povezana je s percipiranjem trajektora i orijentira, a to se pak sve izravno odražava i u gramatičkom kodiranju. Povezanost je dobro ilustrirana i sljedećim prikazom kod tzv. modela pozornice:

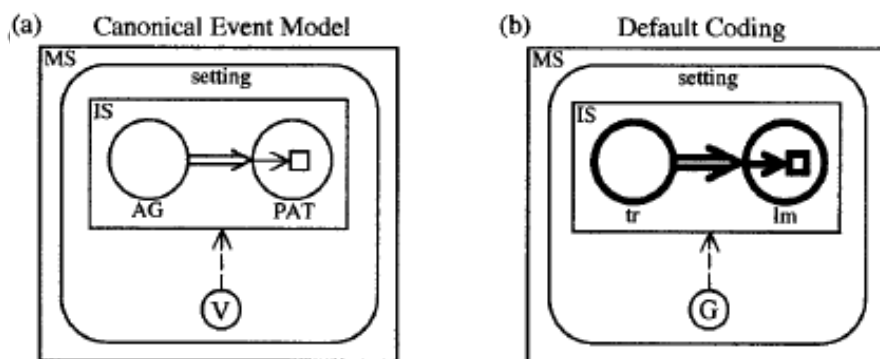

FIGURE 11.2

Slika 4: Model pozornice; poveznica između dodjele semantičkih uloga, percipiranja trajektora i orijentira te gramatičkog kodiranja

Sve u svemu, bez obzira na svoj odmak od tradicionalnih funkcionalnih pristupa te jedinstvenost i specifičnost većeg dijela svog opisnog aparata, kognitivna gramatika zadržala je semantičke uloge kao neizostavan element svojih gramatičkih opisa, potvrđujući tako na poseban način značaj tog koncepta, njegovu široku primjenjivost i neizostavnost u suvremenoj lingvistici.

Zaključno razmatranje

Semantičke uloge, tada nazvane dubinskim padežima, u Fillmoreovoj su teoriji dubinskih padeža po prvi put kao koncept sustavnije i upečatljivije zaživjele u suvremenoj lingvistici, trebajući poslužiti kao okosnica novog, univerzalnijeg gramatičkog opisa koji bi mogao učinkovito obuhvatiti i tipološki najrazličitije jezike. Iako je taj Fillmoreov pristup danas uglavnom stvar lingvističke povijesti i iako su semantičke uloge otada doživljavale poneke promjene na planu broja, poimanja i funkcije, činjenica da je jedan koncept ostao u uporabi u velikom broju različitih lingvističkih teorija zadržavajući konstantno sve svoje bitne odlike, svjedoči koliko je Fillmore bio na dobrom putu opisujući ih kao odraz univerzalnih predodžbi koje ljudi imaju o odnosima koji vladaju u izvanjezičnom svijetu i kao takve ih uvrstavajući u lingvistički opis. Od njegove teorije dubinskih padeža, preko Andersonove lokalističke teorije, Van Valinove gramatike uloge i referencije do Langackerove kognitivne

gramatike, i u velikom broju drugih lingvističkih opisa koji ovim pregledom nisu obuhvaćeni, semantičke uloge predstavljaju koncept koji je nemoguće zaobići, bez obzira kako im se pristupa i koja im se uloga u tim gramatičkim opisima daje. Stoga ne bi bilo pogrešno reći kako su one jedan od prepoznatljivih koncepata funkcionalnih pristupa gramatičkom opisu, njihov neizostavan element, da čak i metonimijski odražavaju neka temeljna načela tih pristupa te tako mogu poslužiti i kao zanimljiv motiv praćenja pomoću kojeg se može pratiti i razvoj funkcionalnih pristupa.

U svakom slučaju, poznavanje koncepta semantičkih uloga nužno je i nezaobilazno pri bavljenju suvremenom lingvistikom, stoga je nadati se kako je ovaj pregled ne samo jezgrovito ilustrirao nego i omogućio da se to poznavanje unaprijedi kod onih koji se s konceptom semantičkih uloga tek počinju susretati.

Literatura

- Anderson, John M. 1971. *The Grammar of Case. Towards a Localistic Theory*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Anderson, John M. 1977. *On Case Grammar*, Atlantic Highlands: Humanities Press
- Belaj, Branimir 2011. „Gramatika i značenje“, u: *Između dviju domovina. Zbornik Milorada Nikčevića*, Osijek: Filozofski fakultet Osijek, str. 479-514.
- Belaj, Branimir. Tanacković Faletar, Goran 2012. „U kolikoj su mjeri konstrukcijske gramatike jedinstven teorijski model?“, u: *Lingua Montenegrina*, god. V/1, br. 9, Podgorica: Institut za crnogorski jezik i književnost.
- Blake, Barry J. 2004. *Case*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Fillmore, Charles J. 1971. „Some problems for Case Grammar“, u: *22nd Annual Round Table. Linguistics: Developments of the sixties – viewpoints of the seventies*, Washington: Georgetown University Press, str. 35-56.
- Fillmore, Charles J. 2003. „The Case for Case“, u: *Form and Meaning in Language*, Centre for the Study of Language Information, United States, str. 21-119.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar*, vol. 1, Stanford: Stanford University Press
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*, Oxford: Oxford University Press
- Tanacković Faletar, Goran 2009. „Semantički opis nesamostalnih (kosih) padeža u hrvatskom jeziku i njegove sintaktičke implikacije“, neobjavljena doktorska disertacija, Osijek: Filozofski fakultet Osijek.
- Van Valin Jr., Robert D. LaPolla, Randy J. 1997. *Syntax. Structure, Meaning and Function*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Van Valin Jr., Robert D. 2000. „A Concise Introduction to Role and Reference Grammar“, u: *Fluminensia*, god 12. (2000.), br. 1-2, str. 47-78.
- Van Valin Jr., Robert D. 2005. *Exploring the Syntax-Semantics Interface*, Cambridge: Cambridge University Press.